

Отримано: 21 квітня 2020 р.

Прорецензовано: 29 квітня 2020 р.

Прийнято до друку: 29 квітня 2020 р.

e-mail: kostina_tanya@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-11-162-166

Костіна Т. О. Криза в умовах карантину: нові гендерні перспективи. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острог : Вид-во НаУОА, червень 2020. № 11. С. 162–166.

УДК: 159.922.8-057.875:378

Костіна Тетяна Олександрівна,

кандидат психологічних наук, доцент,

докторантка кафедри психології

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет

імені Григорія Сковороди»

КРИЗА В УМОВАХ КАРАНТИНУ: НОВІ ГЕНДЕРНІ ПЕРСПЕКТИВИ

У статті подано результати теоретичного аналізу ролі кризи в умовах карантину для гендерної проблематики. Підкреслено, що людське життя супроводжується кризами, які можуть бути нормативними (вікові) та ненормативними (біографічні). Визначено, що вихід із кризи відбувається шляхом прогресу або регресу. Проаналізовано роль карантинних заходів для запуску переживання кризи як реакцію на різкі зміни соціальних умов існування людини. Підкреслено, що ця ситуація може слугувати каталізатором для переосмислення усталених гендерних шаблонів та стереотипів у партнерських (подружніх) стосунках і сприятиме їх нівелюванню. Зазначено, що зміни однієї сім'ї (мікрорівень) у напрямку рівноправності (егалітарності) сприятимуть таким змінам у суспільстві (макрорівень).

Ключові слова: гендер, гендерна нерівність, переживання, психологічна криза, рефлексія.

Tetiana O. Kostina,

PhD in Psychology, Associate Professor,

Doctoral student of the Department of Psychology,

Pereiaslav-Khmelnytskyi Hryhorii Skovoroda State Pedagogical University

THE QUARANTINE CRISIS: NEW GENDER PERSPECTIVES

The article presents the results of a theoretical analysis of the role of the crisis in the context of quarantine for gender issues. It is emphasized that human life is accompanied by crises that can be normative (age-related) and non-normative (biographical). It is determined that the way out of the crisis is through progress (getting new knowledge and ways to interact with the world) or regression (the process of “getting stuck” in the past).

It is determined that the issue of crisis is studied in philosophy, psychology, and sociology. The designated scientific directions tried to explain the nature of the crisis and determine its role in the life of man and society. Depending on the initial methodological views, scientists put either the individual or society first.

The role of quarantine measures for triggering the crisis is analyzed as a reaction to abrupt changes in the social conditions of human existence. It is noted that the crisis marks the transition from the old to the new. This is a bifurcation point that divides reality into what was and what will no longer be.

It is emphasized that the successful passage of the normative crisis allows a person (child) to: expand the system of motivational motives; form an appropriate system of knowledge and skills for the implementation of these motivational motives. In the context of a biographical (non-normative) crisis, which occurs as a reaction to the inability of a person to implement his life plan, the following ways out are possible: 1) change the situation and remove obstacles (but in the situation of closed state borders, the elimination of this obstacle is not subject to man, it cannot change it); 2) refusal to achieve the desired (but such a refusal must go through certain stages in order for there to be a real acceptance of the situation).

It is indicated that psychology identifies four key critical life situations: stress, frustration, conflict, and crisis. Actually, the latter is a state that is determined by the problem that confronts a person. This is a problem that a person cannot solve in the short term in the usual way. The above analysis leads us to the conclusion that the situation of quarantine is, in fact, a crisis. Because here there are key characteristics that make it impossible to implement a life plan: a sharp breakdown of the usual, which is also accompanied by economic difficulties (loss of profit/work), physical restrictions (restriction of movement, closure in space (“four walls”), issues of access to medical services), social deprivation (reduction of social contacts).

If we talk about the gender aspect of crisis experience, a number of studies have shown that there are patterns of crisis experience that may be more typical for men or women. This is due to the specifics of socio-cultural expectations that are put forward regarding the behavior of men and women. So, in the vast majority of cases, the stereotype of femininity allows women to be “weak”, share their problems and experiences, and ask for help.

The stereotype of masculinity, which is fixed in society, instills men with “masculine” behavior, such as: independent problem solving, independence in decision-making, taboo on showing weakness

However, along with stereotypical gender responses to the crisis, a different path is possible, especially in the context of partnerships. In particular, A. Giddens emphasizes that in the modern world there is a transformation of intimate social

relations towards their democratization. In addition, democratic changes in a particular marriage (partnership), which the scientist referred to as the “micro level”, determine changes at the level of society (macro level).

Any crisis in society does not bypass the gender issue. This means that the current crisis gives Ukraine and Ukrainian families a chance to rethink the established gender stereotypes and go on the path of egalitarian (equal) relations. In future scientific research, we consider it necessary to monitor the dynamics of changes in marital (partner) relations after the end of quarantine.

Key words: *gender, gender inequality, gender expectations, psychological crisis, reflection.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство постало перед викликом переосмислення усталеного світового устрою. Вірус COVID-19, який охопив практично всю земну кулю, кидає виклик людству: усе, що здавалося непохитним, стабільним, традиційним («так завжди було»), виявилось не таким. Відкриті кордони стають зачиненими, прогулянка парком отримує суспільний осуд (штрафи), а безпосередня соціальна взаємодія між людьми, зокрема й тактильні контакти (рукостискання, обійми, поцілунки), фактично піддана анафемі.

Отже, ситуація, що склалася в суспільстві, неочікувана та незвична. Ба більше, не зрозуміло, коли саме ця ситуація може закінчитися та людство повернеться «до звичного життя». Продовження карантинних заходів та їх підсилення змушує пересічного громадянина переглянути часові очікування щодо повернення у звичне русло. Але насправді питання стоїть глибше: а чи можливо взагалі повернутися до «звичного русла»? Можливо, саме зараз ми переходимо Рубікон і точка неповернення – наша нова реальність, яка з часом стане для нас «звичним життям».

Усе більше можновладців із різних країн говорять про неминучість фінансової кризи під натиском пандемії. Психологічна спільнота не стоїть осторонь і порушує питання про психологічну кризу, із якою може зіткнутися (а якщо бути відвертими, уже зіткнулося) суспільство. Різкі зміни в суспільстві завжди зачіпають його учасників та учасниць – жінок і чоловіків, які формують це суспільство. Саме тому звернення до гендерної проблематики – важлива умова переосмислення ситуації та пошуку нових гендерних перспектив. Аналіз того, як переживають жінки та чоловіки ситуацію, чи підвищилася/зменшилася вразливість до гендерного насильства в суспільстві загалом та і окремому господарстві зокрема, як відбувається розподіл часового ресурсу і як може себе психологічно зберегти особистість у такі буремні часи – це ті важливі питання, що потребують відповідей. Власне нагальність ситуації змушує нас розпочати науковий пошук щодо аналізу та можливих наслідків кризової ситуації для гендерної проблематики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Кризи в контексті психології вивчало багато науковців, з-поміж них: Є. Бурмістрова (надання психологічної допомоги в кризі) [1], Ф. Василюк (психологія переживання) [2], П. Горностаї (криза та психологічні ролі особистості) [4], Ю. Лановенко (переживання кризи в юнацькому віці) [7], А. Осіпова (робота психолога в кризових ситуаціях) [11], В. Столін (вплив кризи на самосвідомість) [15], Т. Титаренко (психологія життєвих криз) [13].

Дослідження кризи також було реалізовано в екзистенційному вимірі в працях філософів (М. Бубер (філософія діалогу), С. К'єркегор (стадії існування людини на шляху до бога), Ж.-П. Сартр (ідея незалежності особистості з одного боку та її відчуженість з іншого), М. Хайдеггер (феномен перед-розуміння)) [17, 18] та психологів (Р. Мей (значущість тривоги), В. Франкл (зцілення сенсом), К. Ясперс (біографічний аналіз)) [10, 8, 19].

Вплив соціальних чинників на розгортання гендерних очікувань та обов'язків вивчали такі науковці: Е. Гідденс (структурація суспільства та гендерні стереотипи) [3], О. Здравомислова (гендерна соціологія) [5], І. Клєцина (гендерна соціалізація) [6], Т. Марценюк (сучасні гендерні виклики) [9], А. Тьомкіна (соціологія гендерних ставлень) [16], R. Connell (гегемонна маскуліність / hegemonic masculinity) [22], J. Hyde (теорія гендерної схожості / gender similarities hypothesis) [23], M. Kimmel (гендероване суспільство / gendered society) [24], Risman B. (концепція гендерного запаморочення / gender vertigo) [25].

Актуальність гендерної перспективи в умовах кризи сучасного українського суспільства обумовив вибір нашого дослідження. Відтак, **мета статті** полягає в теоретичному аналізі явища впливу переживання кризи на переосмислення усталених гендерних очікувань.

Для досягнення мети ми використали такі **методи дослідження**: системно-структурний аналіз, узагальнення даних наукової літератури для опису значення кризи для гендерної проблематики.

Виклад основного матеріалу. «Риби відкривають океан останніми», – так каже китайське прислів'я. Можна лише дивуватися мудрості цього вислову. Справді, коли особисто перебуваєш у ситуації, у певному вирі подій, досить важко досягнути цю ситуацію, осмислити її роль для свого розвитку та віднайти шляхи до потрібних змін, нових ефективних способів взаємодії з оточенням. Власне, саме криза та зустріч із нею змушують особистість побачити «океан», у якому вона живе. Наприклад, усталені очікування щодо соціальних ролей (зокрема, гендерних) та відповідні їм стосунки, які людина приймала як «нормальне, звичне» та намагалася їм відповідати. Сьогодні відкриваються можливості для ревізії усталеного соціального устрою, адже очевидним стало – те, що було, таким уже не буде.

Саме слово «криза» має грецьке походження, однак в українську мову ввійшло через латинське слово «crisis» (злам, переламний момент) [21]. У словнику української мови кризу подано як: «різку зміну звичайного стану речей; злам, загострення становища» [14]. Отже, криза – це щось неочікуване, що призводить до різких зламів усталеного порядку та спричинює перехід від старого до нового. Це точка біфуркації, що розмежовує реальність на таку, що була, і якої більше не буде.

Варто зазначити, що на початку виникнення в грецькій мові слово «κρίσις» позначало «рішення, результат», а дієслово «κρίνω» – «розрізняю, суджу» (що було похідним від «krinō» – розділяю) [20] та не мало такої конотації, яка вибудувалася пізніше. Власне перехід в інші мови відбувся вже в значенні певного зламу. Така етимологічна історія слова дає нам більш глибоке розуміння, що може бути позначено як криза. З одного боку – це злам (про що ми писали вище), однак з іншого боку (спираючись на «первинне» значення) – це те рішення, яке ухвалено на основі суджень, розмірковувань у результаті певного розрізнення, тобто аналізу.

Отже, бачимо, що криза вимагає аналізу та процесу осмислення того, що відбулося з подальшим ухваленням рішення, що спирається на результат проведеного аналізу ситуації. Це означає, що «злам» – це не кінець історії, а фактично – початок нової.

Для розуміння впливу кризової ситуації на психіку людини розглянемо поняття кризи у психології. У психологічній літературі кризу здебільшого розглядають у контексті вікової періодизації процесу дорослішання людини. Це поняття до вікової періодизації ввів Л. Виготський [12]. Вікова криза – це умовне найменування перехідних етапів у процесі становлення людини, які перемижують стабільні періоди. Зазвичай, вікові кризи відносять до нормативних, тобто таких, що мають обов'язково відбутися на певному віковому відрізку перебігу життєвого шляху людини.

Розгортання кризи на визначених вікових етапах – це показник нормального психічного розвитку (власне, тому такі кризи й отримали назву – нормативні). У результаті проходження кризи має відбутися формування так званих новоутворень, основна роль яких полягає в забезпеченні ефективної адаптації людини до змін соціальної ситуації розвитку. Нормативна криза – це ситуація, коли наявний дисонанс між тим, що маю (вже є), і тим, що хочу мати (нові потреби). Отримання того, що хочу, мають забезпечити ці нові психологічні утворення, які формуються як результат успішного проходження кризи. Тобто, нормативні кризи – це результат виникнення суперечностей між ростучими потребами та неможливістю (неспроможністю) їх задоволення. Це означає, що успішне проходження вікової кризи дає змогу людині: 1) розширити систему мотиваційних спонукань; 2) сформуванню відповідну систему знань, навичок (умінь) для реалізації цих мотиваційних спонукань. Варто зазначити, що вікові кризи мають обов'язковий характер і є незворотніми.

Однак становлення людської особистості відбувається не лише через проходження нормативних (вікових) криз. Формування особистості людини, її суб'єктності було б неможливо без ненормативних криз, які ще називають випадковими, або життєвими (біографічними) кризами [7].

Визначний науковець, який досліджував розгортання та роль ненормативних криз у житті особистості Ф. Василюк, позначає кризу як: «...поворотний пункт життєвого шляху в ситуації неможливості реалізації життєвого задуму, що склався» [2, с.6]. Таке визначення кризи чітко вкладається в ситуацію, яка виникла під впливом пандемії та запроваджених карантинних заходів: значна кількість життєвих задумів не змогла збутися. Наприклад, людина мала змогу поїхати на роботу в іншу країну, але закриття кордонів заблокувало реалізацію цього задуму. Це означає, що наявна зовнішня ситуація слугує «блокатором» реалізації бажаного і людина має два шляхи виходу: 1) змінити ситуацію та усунути перешкоди (але цей приклад засвідчує, що це невідкладно людині й вона не може її змінити – відкриття кордонів поза межами її влади); 2) відмова від досягнення бажаного (але така відмова має пройти певні етапи, щоб відбулося справжнє «прийняття» ситуації, а не «застрягання» на неможливості її досягнути).

Неможливість реалізувати життєвий задум супроводжується значним емоційним навантаженням, що знову звертає наш погляд на наукові розробки Ф. Василюка – психологію переживання. Під кризовими подіями психолог розумів «...поворотні моменти індивідуального життя людини, які супроводжуються значними емоційними переживаннями» [2, с. 39]. Науковець виокремлює чотири ключові критичні життєві ситуації: стрес, фрустрацію, конфлікт та кризу [2]. Власне остання – криза – це стан, детермінований проблемою, що постає перед людиною. Цю проблему людина не здатна вирішити в короткотерміновій перспективі звичним для неї способом. Процес подолання кризи, що спирається на внутрішню роботу щодо відновлення душевної рівноваги – саме це відрізняє термін «переживання» в концепції Ф. Василюка. Це не просто емоція до об'єкта, що блокує досягнення бажаної цілі, переживання – це психологічна робота. За успішної реалізації такої роботи людина виходить із кризи «оновленою»: з новими знаннями про себе та світ, новими навичками, способами реагування, баченням перспективи тощо. І навпаки відсутність внутрішньої психологічної роботи (переосмислення, здатність до прийняття, побудови нових смислів) призводить до зростання проблеми, що може спричинити певне психічне загострення.

Якщо говорити про гендерний аспект переживання кризи, то в низці досліджень було доведено, що існують схеми переживання кризи, які можуть бути більш характерними для чоловіків, або для жінок [11]. Це пов'язано зі специфікою соціокультурних очікувань, які ставлять щодо поведінки чоловіків та жінок. Здебільшого стереотип фемінності дозволяє жінкам бути «слабкими», ділитися своїми проблемами та переживаннями, просити про допомогу. Стереотип маскуліності, зафіксований у суспільстві, насаджує чоловікам «мужню» поведінку, як-от: самостійне вирішення проблем, незалежність у ухваленні рішень, табу на прояв слабкості. Отже, бачимо, що в кризовій ситуації чоловіки потрапляють у ситуацію значного тиску на емоційну сферу. Як відомо, якщо психічна енергія виникла, її потрібно реалізувати: або безпосередньо, або опосередковано. Через неможливість відкрито виявляти емоції психологічна напруга всередині чоловіка може призвести до аутоагресії, суїцидних думок, або агресії щодо оточення (особливо, до залежних близьких людей).

Зроблений вище аналіз дає змогу зробити висновок, що ситуація карантину – це, власне, і є криза. Оскільки тут наявні ключові характеристики, які унеможливають реалізувати життєвий задум: різкий злам звичного, супроводжуваного економічними труднощами (утрата прибутку/роботи), фізичними обмеженнями (обмеження пересування, замкнення в просторі («чотирьох стінах»), проблема доступу до медичних послуг тощо), соціальною депривацією (зменшення соціальних контактів). За таких умов актуальне питання того, як впоратися з цією ситуацією?

Як зазначає Е. Гідденс, у сучасному світі спостерігаємо трансформацію інтимних соціальних стосунків у бік їх демократизації. Це виявляється в усе меншій залежності партнерських (подружніх) стосунків від зовнішніх законів та розгортання в бік внутрішнього розуміння між двома особистостями. Стосунки довіри базуються на емоційній комунікації. І якщо в стосунках поривається зв'язок довіри, то соціум, зазвичай, приймає їх розірвання. Таким чином, стверджує науковець, відбувається демократизація стосунків у повсякденному житті. Е. Гідденс доходить висновку, що будь-які соціальні зміни відбуваються внаслідок змішування сил макро- (держава, транснаціональні капіталістичні корпорації) та мікрорівнів (наприклад, сім'я) [3]. Науковець зазначає, що в сучасному світі ми більш вільні та маємо більше можливостей у виборі (подружнього) партнера та в організації своїх романтичних стосунків. Та, як відомо, більший вибір – більша відповідальність. Тепер людина має враховувати велику кількість чинників і визначати можливі ризики, що можуть виникнути як наслідок помилкового вибору.

У контексті гендерної перспективи важливе акцентування науковця на тому, що мікрорівень сім'ї (партнерів), яку Е. Гідденс визначав як взаємодію «обличчям до обличчя», вимагає від людини значних зусиль і великої кількості «роботи» [3]. Ця робота пов'язана з рефлексивними зусиллями та навичками людини, які значною мірою обумовлюють успішність / неуспішність вибору партнера, а головне, визначають здатності створювати гармонійні стосунки. Використання вислову «обличчям до обличчя» давало автору змогу підкреслити, що стосунки – це не лише один окремих індивід, це завжди взаємодія, яка передбачає декількох учасників. Е. Гідденс називає романтичні стосунки – рефлексивним проектом, який постійно потребує інтерпретації та корекції [3]. З цим твердженням важко погодитися. Адже рефлексія – це необхідна умова для розуміння себе, а відтак, і розуміння партнера, що врешті-решт має вивести на розуміння, яке ми можемо назвати «Себе – Тебе – Нас».

Нові умови – нові правила. Зміна звичного життя змушує людину дивитися на світ по-іншому. Карантин зачинив людей у власних домогосподарствах і змусив взаємодіяти «обличчям до обличчя». Реалізація старих патернів у новій ситуації вже не в змозі забезпечити підтримку системи. Пам'ятаємо, що завдання позитивного виходу з кризи – це набуття нових способів реагування на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях. Що це дає суспільству для встановлення нових гендерних перспектив?

Наприклад, присутність чоловіка в домі – чудовий привід підвищити його залученість у догляді за дітьми та веденні домашнього господарства. Фактично – це шанс, для демонстрації того, що турбота – це робота. І вона потребує зусиль. Але, як ми зазначили вище, партнерство – взаємодія двох, і якщо хтось має виконувати роботу за себе і за іншого, то це не партнерств. У соціальних мережах усе більше жартів про те, що після закінчення карантину люди почнуть розлучатися. Можливо, це буде свідченням того, що криза спричинила усвідомлення, що в стосунках не було «Себе», я не хотіла(в) бачити «Тебе» і не має жодного «Нас». Однак можливий інший шлях, де взаємодія «обличчям до обличчя» призведе до іншого результату.

Глибинний процес рефлексії, переосмислення усталених шаблонів (особливо, гендерних) спричинить вибух стосунків новітнього формату, де чоловік готує їжу та доглядає дітей, а в цей час жінка працює дистанційно та заробляє гроші для родини. Така зміна гендерних стереотипів сприятиме демократизації партнерських стосунків, їх егалітарності. Е. Гідденс наголошував на взаємодії мікро- та макрорівнів, а це означає, що зміни в сім'ї (нові бачення гендерних ролей) сприятимуть розгортанню цих змін і на рівні держави.

Урешті-решт вихід із кризи має два шляхи: прогрес (адаптація) – набуття нових знань і навичок або регрес (деадаптація), що виявляється в «застряганні» в минулому, нездатності функціонувати відповід-

но до змін та викликів часу. Обрати шлях – означає зробити вибір; а вибір – це можливість, що вимагає відповідальності. Тож, маємо надію, що українське суспільство прийме цей виклик і зробить свій вибір.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Проведений науковий пошук дав змогу визначити ситуацію карантину як таку, що є кризовою (як на рівні всього суспільства, так і на рівні окремого індивідуума). Це обумовлено незвичністю ситуації, її невизначеністю в часовому просторі (достеменно не відомі терміни закінчення карантину) та в соціально-економічному контексті (зниження доходів, «заморожування» бізнесу тощо), обмеженням особистої свободи, наприклад, на рівні вільного пересування. Крім того, усе очевиднішим стає розуміння того, що життя кожної людини тепер розділене на «до» та «після» карантину (пандемії). Криза – явище, що постійно супроводжує життя людини (нормативні кризи), позитивним результатом проходження якої є набуття нових знань і нових способів взаємодії зі світом.

Будь-які кризи в суспільстві не оминають гендерне питання. Це означає, що теперішня криза дає шанс Україні й українським сім'ям і партнерським союзам переосмислити усталені гендерні стереотипи та вийти на шлях егалітарних (рівноправних) стосунків. У майбутніх наукових пошуках убачаємо потрібним відстежувати динаміку змін у подружніх (партнерських) стосунках після завершення карантину.

Література:

1. Бурмистрова Е. В. Психологическая помощь в кризисных ситуациях. М.: МГППУ, 2006. 96 с.
2. Василюк Ф. Е. Психология переживания. М.: МГУ, 1984. 200 с.
3. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации. М.: Академический проект, 2005. 528 с.
4. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли. Теоретические и прикладные вопросы психологии (материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения-97»). Вып. 3. Ч.1. СПб, 1997. С. 325–330.
5. Здравомыслова Е. А., Темкина А. А. Лекций по гендерной социологии / учебное пособие. СПб.: Изд-во Европейского университета, 2015. 768 с.
6. Клєцина И. С. Психология гендерных отношений. Теория и практика. СПб.: Алетейя, 2004. 408 с.
7. Лановенко Ю. І. Психологічні особливості переживання суб'єктом юнацької кризи: дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2005. 217 с.
8. Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога. М.: Изд-во Эксмо, 2007. 784 с.
9. Марценюк Т. Гендер для всіх. Виклик стереотипам. К.: Основи, 2017. 256 с.
10. Мэй Р. Мужество творить: очерк психологии творчества. Львов: Инициатива, 2001. 180 с.
11. Осипова А. А. Справочник психолога по работе в кризисных ситуациях. Р. н/Д, 2006. 315 с.
12. Психологический словарь / Под ред. Б. Г. Мещерякова, В. П. Зинченко. М.: Педагогика–Пресс, 2002. 3-е изд. 632 с.
13. Психологія життєвих криз / Відп. ред. Т. М. Титаренко. К.: Агрпромовидав України, 1998. 348 с.
14. Словник української мови. URL: <http://sum.in.ua/s/kryza> (дата звернення 17.04.2020).
15. Столин В. В. Самосознание личности. М.: Класс, 1984. 280 с.
16. Темкина А. Сценарии сексуальности и гендерные различия. В поисках сексуальности: Сб. статей. СПб.: Д. Буланін, 2002. С. 247–286.
17. Філософія: Словник-довідник: навчальний посібник / За ред.: І. Ф. Надольного, І. І. Пилипенка, В.Г.Чернеця. К.: НАКККіМ, 2011. 480с.
18. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. 7-е изд., перераб. и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.
19. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990. 388 с.
20. Етимологический онлайн-словарь словарь русского языка М. Фасмера. URL: <https://lexicography.online/etymology/vasmer/%D0%BA/%D0%BA%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81> (дата звернення 16.04.2020).
21. Етимологический онлайн-словарь Шанского Н.М.<http://www.slovorod.ru/etym-shansky/shan-ko.htm> (дата звернення 17.04.2020).
22. Connell R. W. Gender and Power. Society, the Person and Sexual Politics. Cambridge: Polity Press, 1987. 142 p.
23. Hyde J. The Gender Similarities Hypothesis. American Psychologist, Vol. 60, No. 6, 2005. P. 581–592.
24. Kimmel M. The Gendered Society. NY: Oxford University Press, 2000. 472 p.
25. Risman B. Gender Vertigo. American Families in Transition. New Haven: Yale University Press, 1999. 169 p.